

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 330.837

Болотіна Є. В.

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ПРИСКОРЕННЯ
ІНСТИТУЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

В процесі здійснення багатостороннього реформування економічної і політичної систем Україна та інші постсоціалістичні країни зіткнулися з рядом неоднозначних результатів, парадоксів. Стихійні реформи урядів, що часто змінюються, без довгострокових цілей і соціальних обмежень разом з деякими позитивними результатами привели до серйозних диспропорцій, а іноді і до деформацій економічних і громадських стосунків. Не заперечуючи певні успіхи у багатосторонній лібералізації суспільства, макроекономічній стабілізації, не можна не відмітити і великі прорахунки економіки. Переоцінка значення макроекономічної політики і ігнорування інституціонального розвитку, прямолінійний імпорт інститутів з іншого соціального, культурного середовища зумовили істотні втрати в процесі реформ. Формовані в таких умовах ринкові інститути трансформувалися під впливом вже існуючого інституціонального середовища, яке практично не піддалося змінам. В процесі реформування економічної системи постсоціалістичних країн, який дуже далекий від завершення, необхідно приділяти значну увагу інституціональним чинникам розвитку економіки, здійснювати інституціональні зміни, спрямовані на формування ефективних ринкових інститутів і забезпечення їх працездатності.

Завершення переходу України до ринкової економіки з ринковими інститутами, які ще не набули достатнього розвитку, має відбуватися за умови розвитку ефективної інституціональної інфраструктури. Однак в Україні сформувалася досить специфічна інституціональна модель. Її відмітна ознака – домінування неформальних відносин у всіх ланках господарського механізму. Особливість перехідної економіки полягає в тому, що в ній відбуваються радикальні інституційні зміни у системі політичних, правових, економічних і соціальних відносин. Для аналізу перехідних економік методологія інституціональної теорії набуває важливого значення.

Інституційний підхід передбачає розгляд економіки не як статичної системи, а як динамічного процесу, який постійно трансформується. «Технологічні та інституційні зміни – це ключі до розуміння суспільної та економічної еволюції, якій притаманна залежність від її шляху ...», – писав Д. Норт [1].

Аналізуючи розвиток і зміну інститутів, не можна обійти ідею їх еволюційного відбору, причетником якої був видатний економічний філософ Ф. Хайек: зберігаються і поширюються тільки ті інститути, які мають найбільший набір «соціально доцільних ознак», «соціально недоцільні» правила пригнічуються суспільством. Проте існує немало прикладів виникнення, існування і відтворення як ефективних так і неефективних норм поведінки. Важко не погодитися з думкою Дж. Ходжсона про те, що «в економічному контексті еволюційні процеси не обов'язково ведуть до оптимальних результатів» [2]. Ще актуальна ця ідея для аналізованої ситуації, зважаючи на, по-перше, переважання не еволюційних, а реформаційних змін інститутів в перехідному періоді, по-друге, значне запозичення (імпорт) деяких з них з інших економічних, правових, громадських систем і, по-третє, відносну короткостроковість цього періоду з точки зору загальнолюдської історії. Природного відбору ефективних інститутів не відбувається, неефективні норми поведінки можуть виявитися стійкими [3]. Суспільство у такому разі є сумішшю ефективних і неефективних інститутів, яка визначає траєкторію його розвитку.

Теоретичне обговорення проблем інституціоналізації перехідних економік достатньо інтенсивно в середовищі вітчизняних економістів: А. Гриценко [4], В. Дементьєва [5], О. Іващенко [6], В. Полтеровича [7–9], В. Попова [10], А. Чаусовського [11] та ін. У російській економічній науці питання інституційної трансформації економіки розглядають С. Кірдіна [12], А. Олійник [13], В. Тамбовцев [14] та ін.

Мета статті – спроба структурувати процес трансплантації інститутів та намітити загальні рамки стратегії, яка дозволяє уникнути трансплантаційних дисфункцій.

Інституційний підхід передбачає розгляд економіки не як статичної системи, а як динамічного процесу, який постійно трансформується. В інституційній теорії з'являється нова термінологія, яка відображає процес розвитку цього напрямку економічної думки. Так, з ціллю інституційного аналізу запропоновано ввести термін «інституційна архітектоніка» [15]. Однак, у вітчизняній науковій літературі теорія і практика функціонування інституційних секторів у економіці фактично не вивчені, закономірності інституціональних зрушень не виявлено і не відомі. В суспільстві немає розуміння того факту, що економічні процеси ґрунтуються на певній інституційній структурі, яка в Україні не сформована.

Фактично трансплантація інститутів вивчається давно в рамках аналізу наздоганяючого розвитку та проблем реформування систем, які розвиваються [16]. Однак роботи, присвячені процесам трансплантації як специфічного явища, нечисленні. Досліджується в основному запозичення судових і політичних інститутів.

Складність інституціональної структури суспільства обумовлює важливу особливість інституціональної архітектоніки, що демонструє принципову відмінність її від економічної теорії. Остання вивчає найбільш загальні принципи економічних відносин, у той час як архітектоніка вивчає конкретні інститути, що забезпечують їх функціонування в країні. Їх структура та співвідношення, зумовлені специфікою інституційної основи суспільства. В Україні на рівні держави відсутній механізм регулювання потоків ресурсів, товарів і послуг. Держава не забезпечує ефективне функціонування цілісної економічної системи. Нормативні акти та закони в такому суспільстві не виконують функцій контролю поведінки підприємця. Відсутність нових двосторонніх міжнародних угод сприяє існуванню правової нестабільності. Часті зміни урядів ведуть до втрати впевненості, стабільності при прийнятті рішень іноземними інвесторами.

Механізм інституційного розвитку, подібно біологічному та технологічному, включає генерування інновацій, відбір ефективних інститутів та їх поширення шляхом імітації. Роль імітації особливо зросла завдяки інтенсифікації контактів між країнами, діяльності міжнародних фінансових організацій. Перебудовуючи управління громадським сектором, банківську систему, регулювання ринків за зразком найбільш ефективних систем, що розвиваються прагнуть подолати за десятиліття або навіть за роки той шлях, який країни авангарду прокладали протягом сторіч.

Процес запозичення інститутів, що розвилися в іншому інституціональному середовищі, ми називаємо трансплантацією. Широкомасштабні реформи, проведені в післявоєнний період в десятках країн усіх регіонів світу, в значній мірі базувалися на ідеї прискорення економічного розвитку шляхом трансплантації інститутів. Введення цього терміна виправдовується тим, що викликувані їм асоціації виявляються плідними. Трансплантовані інститути часто «не приживаються» або «хворіють». Мисливцеві південноамериканських джунглів, здобувати собі прожиток списом і стрілами, не потрібно вчитися стрільбі з мушкета, він може відразу оволодіти сучасною зброєю. Здавалося б, така логіка справедлива і щодо суспільних інститутів: їх варто запозичити з найбільш ефективних систем.

Однак ця стратегія не завжди приводить до успіху. Численні факти свідчать про те, що інститути, ефективні в одному середовищі, можуть виявитися даремними або навіть деструктивними в інший. Отже, виникає завдання виявити принципи відбору інститутів, які трансплантуються та ефективні технології трансплантації.

Ефективний процес трансплантації можна забезпечити лише за рахунок втручання неринкових сил, насамперед держави. А для цього сама держава має бути достатньо ефективною. Разом з тим, враховуючи, що до складу інституційної структури входять неформальні правила, можна зробити висновок про ступінь «керованості» темпами економічного зростання.

Якщо ми помічаємо, що спонтанний розвиток деякого інституту в одній країні відбувається за схемою, вже здійснені в минулому в інших країнах, можна припустити, що аналогія продовжиться і надалі. Приймаючи таку гіпотезу, ми отримуємо орієнтир для прогнозу та управління, націленого на прискорення розвитку, збільшення ефективності. Зрозуміло, гіпотеза повинна бути підтримана аналізом умов, що визначають розвиток інституту в порівнюваних системах.

При кожній зміні політичної влади в результаті виборів в тому чи іншому штаті або на федеральному рівні відбувалася «адміністративна революція»: сотні і тисячі чиновників звільняли і замінювали прихильниками нової влади. Адміністративні позиції були нагородою за співпрацю. Кваліфікація і репутація призначенців мали другорядне значення.

Дослідники американської бюрократії Нот і Міллер пов'язують виникнення описаної вище «корупційної пастки» з демократичними перетвореннями президента Ендрю Джексона, який прийшов до влади в 1828 р. [17]. У роки його правління було підірвано вплив землевласницької і купецької еліт, які контролювали бюрократію, скасований майновий цenz на участь у виборах і створені дійсно масові політичні партії. Цілий ряд адміністративних посад стали виборними. Як і в Росії, розвиток багатопартійної системи і демократії супроводжувалося посиленням патронажних зв'язків і зростанням корупції. Вихід зі стійкої неефективної рівноваги можливий лише під дією зовнішніх або периферійних сил. У США такою силою став так званий Прогресивний рух, що явився найважливішим елементом зароджуваного громадянського суспільства. Цей рух об'єднав фермерів і дрібних бізнесменів, частина законодавців і прихильників соціальних реформ. Їх центральна ідея полягала в тому, щоб розділити адміністративне управління і міжпартійну боротьбу. Адміністративні пости повинні займати професіонали, відбираються по їх компетенції, діловими і моральними якостями і незалежні від політичних впливів. Знадобилося кілька десятиліть, щоб ідеї прогресистів взяли верх. Зараз в США, як і в багатьох західних країнах, чиновники не мають права належати до якоїсь політичної партії. Їх відбирають на адміністративні посади за результатами тестування та інтерв'ю; їх роботу достатньо високо оплачують; із ними укладають довгострокові контракти, що забезпечують їх реальну незалежність від політичних рішень. І хоча повного розділення політичної та адміністративної влади досягти не вдалося, а ефективність бюрократії багато хто ставить під сумнів, прогресивні ідеї досі визначають базові риси адміністративного управління на Заході.

Між процесами становлення ефективної адміністрації в США і Росії є очевидна аналогія, яка дозволяє виявити необхідні принципи реформування російської адміністративної системи і усвідомити можливі шляхи здійснення реформи.

На перший погляд здається, що провести ліберальну реформу набагато простіше, ніж перерозподіляти доходи і стимулювати розвиток, а тому найкращий вихід для слабкої, низькокваліфікованої адміністрації – швидким чином передати якомога більшу частину своїх повноважень у приватні руки. Ця точка зору є хибною, особливо коли мова йде про широкомасштабні трансформації. Інституційне будівництво – складна робота, що вимагає віртуозного володіння багатьма інструментами державного управління. Якщо державна адміністрація не здатна здійснювати раціональну соціальну та промислову політику, то вона, швидше за все, не зуміє провести ефективну трансплантацію інститутів. Тому вдосконалення роботи державного апарату має бути першим і найважливішим пунктом у списку реформованих заходів.

Трансплантація інститутів багато в чому подібна запозиченню технологій. Однак є суттєві відмінності. На міжнародному ринку технологій, як і на ринку звичайних товарів, продавці (власники патентів і консультанти з освоєння) прагнуть отримати прибуток, а покупці

змушені платити. На «ринку інститутів» ситуація абсолютно інша. Інституційні інновації не патентуються, і право власності на них відсутня. Тому і право на їх імітацію безкоштовно. Більш того, розвинені країни нерідко готові оплатити і витрати на трансплантацію, іноді навіть конкуруючи за право виростити на новій основі саме свій інституційний продукт. Ситуація частково нагадує відому легенду про те, як київський князь Володимир вибирав релігію, зіставляючи наполегливі пропозиції представників трьох конфесій. Чим викликаний «прозелітизм» в інституційній сфері, не цілком ясно. Можливо, справа в тому, що інституційна подoba розвивається і розвиненої країни полегшує завоювання останньої нового ринку, полегшує контакти. Але не виключено, що це побічний результат політики національних фондів, що віддають перевагу надавати допомогу, наймаючи фахівців своєї країни, які часто обізнані лише про вітчизняних інститутах. Як би там не було, подібна конкуренція постачальників інститутів призводить до вибору, вельми далекий від оптимального. У боротьбі за покупця зазвичай перемагають найбільш багаті фонди, в наш час – американські. Їхні експерти намагаються впроваджувати економічні інститути найбільш розвиненої капіталістичної системи, часом не уявляючи собі труднощів трансплантації. При цьому блокуються інші варіанти інституційного розвитку.

Один з перших проектів створення іпотеки в Україні розроблявся на гроші американського фонду, за участю американських консультантів і був орієнтований на організацію в Україні ринку заставних по типу американського. В результаті було створено Агентство з іпотечного житлового кредитування (АІЖК), аналогічне американському агентству Federal National Mortgage Association. Однак у США кредити видаються під 7 % річних, а АІЖК пропонує їх під 15 % (у валюті). Примушення позичальника до повернення кредитів у Україні утруднено не тільки через прогалини в законодавстві, але і внаслідок культурних стереотипів («хіба можна викинути людину на вулицю?»), що істотно впливають на судові рішення. Населення не довіряє банкам, тому заощадження здійснюються в неефективних формах. Крім того, співвідношення середньої зарплати і середньої вартості 1 кв. метра житла на первинному ринку в Україні істотно менше, ніж у США (для багатоквартирних будинків в 1999 р. – в 2,5 рази). Природно, що спроба «пересадки» американської іпотечної системи на українську основу виявилась невдалою.

При трансплантації інституту у економічних агентів створюється нове поле можливостей. З'являється цілий спектр стратегій, що враховують нові інституційні та, зокрема, законодавчі рамки. Одні з стратегій залишаються всередині цих рамок, інші – передбачають їх порушення. Трансплантація спрямована на зміну старої рівноваги. Прийняття нового інституту агентами і його стійке функціонування залежать від трансформаційних витрат і від співвідношення трансакційних витрат, які трансплантуються і діючої норм поведінки. Витрати, в свою чергу, визначаються інституціональною структурою і культурним середовищем країни-реципієнта, макроекономічною ситуацією, механізмами координації, примусу, сполучення, інерції та навчання.

При вдалій трансплантації за відносно короткий період відбувається позитивна адаптація інституту до нової інституційної та культурної середовищі: інститут виконує в країні-реципієнті ту ж роль, що і в економіці-донорі. Ринок роздрібних товарів може служити прикладом щодо успішної трансплантації в Україні.

Нерідко, однак, трансплантований інститут виявляється дисфункціонален, «не працює» в нових умовах. Нижче описані чотири типи трансплантаційних дисфункцій, що зустрічаються особливо часто. Трансплантат виявляється незатребуваним, якщо його використання несумісне з культурними традиціями або інституціональною структурою реципієнта. У цьому випадку він може поступово атрофуватися і зникнути. Інститут який атрофується (подібно атрофується органу) нерідко стає джерелом більш серйозної дисфункції: активізуються

деструктивні можливості його застосування, переважно донорським інституціональним середовищем. Зберігаючи формальну ідентичність, він фактично перероджується в інструмент тіньової діяльності.

Для успішної трансплантації необхідна відповідна інституційна інфраструктура. Вона може включати допоміжні та проміжні інститути та організації. Стратегія проміжних інститутів передбачає поступову та цілеспрямовану трансформацію наявного інституту, з тим щоб в результаті отримати його ефективну форму. Тут, як і у випадку стратегії «вироснування», трансплантація є результатом поступового процесу, але в даному випадку він управляємо і, як правило, виходить з інституційної форми, характерної для реципієнта. Правильно побудований ланцюжок проміжних інститутів полегшує адаптацію, дозволяє знизити трансформаційні витрати і уникнути інституційних пасток. Можна сказати, що мистецтво реформування багато в чому полягає в умінні будувати такі ланцюжки.

Побудова ланцюжка проміжних інститутів – типовий метод реалізації градуалістського підходу до реформ. Зокрема, так звані гетерортодоксальні програми стабілізації цін передбачають їх тимчасове заморожування і поетапне звільнення, з тим щоб збити інфляційні очікування і зупинити інфляцію. Ідея сукупності проміжних інститутів – проміжного інституційного середовища – лежить в основі китайського плану переходу до ринкової економіки. Його основна ідея – співіснування двох секторів економіки, планового і ринкового, з поступовим зниженням частки планованої продукції і збільшенням планових цін. З 1978 по 1993 рр. частка планованої промислової продукції в Китаї знизилася з 91 до 5 %, відповідно зросла частка вільних цін. В принципі подібний підхід дозволяє здійснити лібералізацію, поступово покращуючи добробут всіх економічних агентів.

Як зазначалося вище, конфлікт між формальними і неформальними нормами-важлива причина трансплантаційних дисфункцій. Однак альтернативні інститути, активізація яких породжує дисфункцію, можуть бути і цілком формальними, легалізованими (див. вище приклад з бартером). Більш того, в більшості випадків активізація неформальних норм пов'язана з усіма трьома перерахованими вище групами факторів: культурними характеристиками, способами трансплантації та вихідними інституційними і макроекономічними умовами.

Один з вельми універсальних механізмів взаємодії цих факторів полягає в наступному. Будь-яка трансплантація змінює систему обмежень, що діють в економіці, і, отже, ініціює процеси перерозподілу ренти. При шоківому характері трансплантації і «поганих» (віддалених від нової рівноваги) початкових умов обсяг перерозподільної ренти може виявитися значним, а перерозподільна діяльність – набагато ефективніше вкладень у виробництво. «Претенденти ренти» виграють, а виробники зазнають втрат. Якщо трансплантаційний шок не пом'якшується соціальною та промисловою політикою, то переможені незабаром теж переключуються на перерозподільну діяльність, а це веде до нових втрат. Активізація перерозподільної діяльності (лобіювання, корупції і т. п.) породжує трансплантаційні дисфункції.

Спробуємо застосувати описану вище схему для аналізу результатів широкомасштабної трансплантації ринкових інститутів в економіки східно-європейських країн і колишніх радянських республік. Оскільки мова йде про одночасному впливі безлічі шоків, то відповідні статистичні дані неминуче повинні мати узагальнений, агрегований характер.

Важливу роль промислової політики в пом'якшенні трансплантаційних шоків ілюструють результати опитування, проведеного в 2009 р. Європейським банком реконструкції та розвитку і Світовим банком по 20 перехідним економікам. У кожній країні було опитано більше 120 фірм; в Росії – 550 фірм. В анкеті задавали питання про те, наскільки часто уряд втручається в рішення фірм, що стосуються продажів, цін, зайнятості, зарплати, інвестицій. Пропонували шість градацій відповіді: «завжди», «звичайно», «часто», «іноді», «рідко», «ніколи». Індекс втручання держави в рішення того чи іншого типу підраховувався як частка підприємств, що дали один з перших чотирьох відповідей (тобто «іноді» або «часто»).

Деякі результати цього дослідження представлені в табл. 1 [18]. З 20 країн, за якими проводилося опитування, нами були обрані 9 «найбільш успішних» – мали максимальні показники ставлення ВВП у 2009 р. к 1999 р. (див. дані в стовпці 6 табл. 1). Вони порівнювалися з Росією. Виявилось, що тільки в трьох з них (в Естонії, Хорватії і Польщі) середній по всіх п'яти типів рішень індекс державного втручання (див. стовпець 2) був менше, ніж у Росії.

Таблиця 1

Втручання держави в рішення фірм

Країна	Індекс державного втручання, % фірм	Втручання в інвестиційні рішення, % фірм	Субсидії, % фірм	Субсидії та інші поточні трансферти, % ВВП	ВВП 2009 р. к ВВП 1999 р., %
1.Естонія	11,8	10,2	10,7	20,0	79,0
2.Хорватія	15,8	18,4	14,4	18,4	77,8
3.Польща	16,4	17,3	11,6	20,4	121,8
4.Росія	21,8	15,9	13,7	15,2	57,8
5.Україна	23,4	23,7	13,9	27,9	94,8
6.Словенія	29,8	23,1	11,5	20,3	105,5
7.Узбекистан	34,3	28,7	15,2	-	93,9
8.Венгрія	43,9	37,9	23,3	19,3	99,3
9.Білорусь	52,2	32,6	27,2	18,4	81,4
10.Словакія	54,2	52,2	14,4	22,3	100,5

За інвестиційним рішенням (стовпець 3) всі ці країни, за винятком Естонії, характеризувалися більш високим рівнем втручання. У тому ж опитуванні підраховувалася частка фірм, які отримували субсидії (включаючи податкові звільнення) від національного чи локального урядів. Ця частка в Україні виявилася меншою, ніж у всіх інших країнах, за винятком Естонії та Польщі. Дані опитування цілком узгоджуються з макроекономічними статистичними даними за 1999 р. про частку субсидій та інших поточних трансфертів у ВВП: в будь-який з дев'яти країн ця частка була більше, ніж у Росії (див. стовпчик 5).

Наведені дані підтверджують тезу про те, що в період широкомасштабних реформ сприяння держави реальному сектору – важливий фактор успішного розвитку. Зрозуміло, воно не є гарантією успіху. Так, втрати від реформ на Україні більше, ніж в Росії, при істотно більш високому рівні державного втручання.

Відзначимо, що наші висновки суперечать принципам, яким протягом багатьох років слідував МВФ, фінансуючи реформи в десятках країн, що розвиваються. Його експерти рекомендували максимально швидко трансплантацію передових інститутів і наполягали на стабілізацію цін за рахунок скорочення дефіциту державного бюджету і зменшення державного втручання в економіку, не особливо піклуючись ні про вибір технології трансплантації, ні про заходи, що пом'якшують інституційні шоки. Якби ця політика була успішною в більшості випадків, а країни СНД становили лише виняток, то наші висновки виявилися б під сумнівом.

ВИСНОВКИ

1. Результати трансплантації визначають взаємодією трьох груп факторів: соціокультурні характеристики; початкові інституційні та макроекономічні умови; вибір технологій трансплантації. Не слід зводити причини дисфункцій до впливу виключно культурних факторів або неузгодженості формальних і неформальних норм.

2. Проект трансплантації повинен бути ретельно розроблений, включаючи оцінку витрат трансплантації, вибір трансплантата, стратегії та інфраструктури трансплантації. Процедура відбору проектів повинна бути регламентована, вона повинна передбачати незалежну експертизу, з тим, щоб мінімізувати можливість використання реформованого процесу в інтересах вузьких політичних груп.

4. Не слід змішувати трансплантацію інституту та імітацію формальних правил, що забезпечують його функціонування. Будь-яка система таких правил допускає різні інтерпретації і варіанти реалізації в залежності від культури діючих суб'єктів та інституційного середовища.

Центральні питання цієї теми були лише намічені. Як виміряти витрати трансплантації? Чи можна оцінити ймовірність успіху трансплантації по культурним і інституціональним характеристикам донора і реципієнта? Як вибрати соціальну та промислову політику, яка пом'якшувала б трансплантаційний шок і не стимулювала б перерозподільну активність? Чи існують регулярні процедури побудови ефективної послідовності проміжних інститутів? Як «лікувати» трансплантаційні дисфункції? Всі ці питання надзвичайно важливі і потребують подальшого опрацювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Норт Д. *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики* / Д. Норт – М. : Начала, 1997. – С. 33, 124, 128–129.
2. Hodgson G. *Economics and Evolution* / G. Hodgson – Cambridge : Polity Press, 1994. – С. 198.
3. Полтерович В. М. На пути к новой теории реформ. Режим доступа : <http://rusref.nm.ru/vmpl.htm> 06.01.2006. – С.6, 9, 63.
4. Гриценко А. А. *Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований* / А. А. Гриценко – К. : Форт, 2008. – 928 с.
5. Дементьев В. В. *Власть : экономический анализ. Основы экономической теории власти* / В. В. Дементьев – Донецк : Капитан, 2003. – С. 170–171.
6. Іващенко О. *Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні підвалини дослідницьких можливостей* / О. Іващенко // *Соціологія : теорія, методи, маркетинг.* – 2003. – № 1. – С. 110–136.
7. Полтерович В. М. *Економічна реформа 1992 : битва уряду з трудовими колективами* / В. М. Полтерович // *Економіка і математичні методи.* – 1993. – Т. 29. – Вип. 4. – С. 3–17.
8. Полтерович В. М. *Институційні пастки й економічні реформи* / В. М. Полтерович // *Економіка і математичні методи.* 1999. – Т. 35. – Вип. 2. – С. 3–20.
9. Полтерович В. М. *Перерозподільна активність та трансформаційний спад. Праці IV наукового семінару «Еволюційна економіка: єдність і протиріччя теорії і практики»/ під ред. В. І. Масєвського.* – М., 2001.
10. Попов В. *Сильні інститути важливіше швидкості реформ* / В. Попов // *Питання економіки.* – 1998. – № 8. – С. 56–70.
11. Чаусовский А. *Формальное и неформальное в экономике* / А. Чаусовский – Донецк, 2001. – С.73–74, 81.
12. Кирдина С. Г. *Институциональные матрицы и развитие России* / С. Г. Кирдина – М. : ТЕИС, 2000. – С. 115.
13. *Институциональная экономика.* / Под общ. ред. А. Олейника. – М. – 2005. – С.260, 288.
14. Тамбовцев В. Л. *Основы институционального проектирования* / В. Л. Тамбовцев – М. : ИНФРА-М. – 2005. – С.509-518.
15. Conradt D.P. *Changing German Political Culture.* In: Almond G. A. and S. Verba (eds.). *The Civic Culture Revisited.* Newbury Park. Sage Publications. – 1989. – P. 212–272.
16. Vittas D. *Thrift Deposit Institutions in Europe and the United States.* Policy Research Working Paper 1540. The World Bank. 1995. 44. *World Economic Outlook (1998), May, IMF, Washington, DC.* – 227 p.
17. Knott J. H., Miller G. J. *Reforming Bureaucracy. The Politics of Institutional Choice.* – Prentice-Hall, Englewood Cliffs. New Jersey, 1987. – P. 36.
18. Егоров А. В. *Международная финансовая инфраструктура* / А. В. Егоров – М. : Лион, 2009.